

Ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία. Τα παλιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή Ρεθύμνου ανάγονται στους πρώιμους νεολιθικούς χρόνους, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δεδομένα. Ο Γερμανός παλαιοντολόγος Ε. Κους υποστηρίζει βέβαια σε πρόσφατες μελέτες του ότι υπήρξε σε ολόκληρο το νησί παμπάλαιος πολιτισμός, «ο οστεοκεράτινος», όπως τον ονομάζει, του οποίου φορέας ήταν ο παλαιολιθικός άνθρωπος της Κρήτης· σκελετικά λείψανα όμως που να μαρτυρούν την παρουσία προνεολιθικού ανθρώπου δεν βρέθηκαν μέχρι στιγμής. Οι γνώσεις μας, λοιπόν, για την ανθρώπινη δράση στην περιοχή αυτή ξεκινούν, αναγκαστικά, από την 6η χιλιετία π.Χ.. Οι νεολιθικοί άνθρωποι του τόπου ήταν σπηλαιόβιοι, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες φάσεις της νεολιθικής περιόδου. Στους όψιμους νεολιθικούς χρόνους χτίζουν και οικισμούς, χωρίς όμως να εγκαταλείπουν τα ασφαλή φυσικά ενδιαπήματα, τα σπήλαια. Κατοικούσαν τόσο στα μεσόγεια, όσο και στα παράλια μέρη, όπως μαρτυρούν τα νεολιθικά λείψανα των Ελλενών στους πρόποδες του Ψηλορείτη και του Γερανίου, στην παραλία, δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου. Χρησιμοποιούσαν λίθινα, αλλά και οστέινα εργαλεία, κατασκεύαζαν οικιακά σκεύη από πηλό και τα έψηναν σε ανοιχτή φωτιά, λάτρευαν τη γνωστή παχύσαρκη γυναικεία θεότητα, που την παριστάνουν με ειδώλια λίθινα ή πήλινα. Νεολιθικά εργαλεία βρέθηκαν στο Γεροντόσπηλιο Μελιδονίου. Στο σπήλαιο Γερανίου –9 χλμ. δυτικά του Ρεθύμνου– ανακαλύφθηκαν 4 ειδώλια, 3 λίθινα και ένα πήλινο, και άλλα πολύ ενδιαφέροντα νεολιθικά ευρήματα, που φωτίζουν καλύτερα τις πρώιμες περιόδους της ανθρώπινης ζωής στην περιοχή. Μεταξύ των άλλων ήλθαν στο φως και αρκετές λεπίδες ομφιδανού. Από αυτό φαίνεται ότι οι άνθρωποι της εποχής επιδίονταν στη ναυσιπλοΐα και ταξίδευαν μέχρι τις Κυκλάδες, από όπου προμηθεύονταν τον χρησιμότερο γι' αυτούς λίθο.

Η εισαγωγή του χαλκού στην Κρήτη έθεσε τέρμα στον πρωτόγονο νεολιθικό βίο και συνετέλεσε στο να οδηγηθεί το νησί στην εποχή «του μινωικού θαύματος». Η εξάπλωση του μινωικού πολιτισμού (2600-1100 π.Χ.) στη δυτική Κρήτη ήταν ανάλογη με την απόσταση που τη χώριζε από τα γνωστά μινωικά κέντρα. Η περιοχή Ρεθύμνου ήταν πλησιέστερη προς αυτά, γι' αυτό και τα ίχνη της μινωικής περιόδου είναι πυκνότερα και σημαντικότερα, χωρίς όμως να μπορούν να παραβληθούν με τα αντίστοιχα της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης.

Πρωτομινωικά λείψανα (υπολείμματα κτισμάτων, λίθινοι πελέκεις, όστρακα) βρέθηκαν στον Άγιο Ονούφριο Αμαρίου και στον Ονουθέ, κοντά στο Βρύσινα. Στο Αποδούλου Αμαρίου αποκαλύφθηκε το 1934 οίκημα της ύστερης μεσομινωικής περιόδου, τελετουργικής χρήσης, και βρέθηκαν ενεπίγραφα σκεύη σπονδών από στεατίτη και μικρός χρυσός πέλεκυς. Αγροτική έπαυλη της ίδιας περιόδου, που ανήκε ασφαλώς σε ισχυρό γαιοκτήμονα, βρέθηκε στο Σκλαβόκαμπο. Μεσομινωικός οικισμός ήρθε στο φως και στο χωριό Μοναστηράκι Αμαρίου. Στο σπήλαιο Πατσού βρέθηκαν μεσομινωικά όστρακα.

Με τον αρχαϊκό εποικισμό της Κρήτης κατά την υστερομινωική περίοδο και την πύκνωση της επικοινωνίας με την Πελοπόννησο, δημιουργούνται ευνοϊκότεροι όροι για την ανάπτυξη της περιοχής Ρεθύμνου. Σε όλη την έκταση χτίζονται οικισμοί. Μικρές ή μεγάλες εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί: στους Ατσιπάδες, στο Αρσάνι, στο Παγκαλοχώρι, στο Πέραμα, στην Πατσό, στην Αξό, στον Μέρωνα, στο Γερακάρι, στο Βιζάρι και στο Ζουρίδι. Για την ταφή των νεκρών χρησιμοποιούνται λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι. Πολλοί από αυτούς βρέθηκαν στον Σταυρωμένο, στην Πηγή, στους Αρμένους κ.ά. Στο Αποδούλου Αμαρίου βρέθηκε και ένας θολωτός τάφος χτισμένος με το γνωστό εκφορικό σύστημα. Στις κορυφές των βουνών λατρεύεται η «Ορεία Μητέρα». Σπουδαίο ιερό κορυφής υπήρχε στην κορυφή του Βρύσινα. Στα βάθη των σπηλαίων λατρεύεται η χθόνια θεότητα. Το Ίδαίο Άντρο στον Ψηλορείτη και ο Γερντόσπηλιος στο Μελιδόνι ήταν οι σπουδαιότεροι χώροι λατρείας της. Η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων (1100 π.Χ.) σταματά την πρόοδο. Οι κάτοικοι καταφεύγουν στις ορεινές περιοχές, για να διασωθούν. Ο πληθυσμός ελαττώνεται. Η ζωή εξελίσσεται μέσα σε αγώνες για την επικράτηση των αντιμαχόμενων στοιχείων. Προπαρασκευάζεται αργά, αλλά σταθερά, ο αυστηρός στρατιωτικός βίος των δωρικών πόλεων, που αρχίζουν να δημιουργούνται στην περιοχή. Από τους πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους χτίζονται οι πόλεις Ελεύθερνα και Αξός. Ο κυρίαρχος επιβάλλει τη γλώσσα και τη θρησκεία του. Με την πάροδο του χρόνου ο τόπος ησυχάζει, χωρίς όμως να παρουσιάζει αξιόλογη πνευματική και καλλιτεχνική πρόοδο. Αν εξαιρέσει κανείς την αρχαϊκή περίοδο, κατά την οποία εμφανίζεται κάποια καλλιτεχνική άνθηση, η περιοχή – όπως και ολόκληρο το νησί – δεν έχει να παρουσιάσει σε ολόκληρη την περίοδο των ιστορικών χρόνων επιτεύγματα ανάλογα με της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η οικονομία στηρίζεται στη γεωργία και στην κτηνοτροφία, αλλά και στο εμπόριο. Χτίζονται πολλές πόλεις. Οι πιο σπουδαίες ήταν: η Αλλαρία, η Βιώνος, η Λάππα, η Οσμίδα, η Ρίθυμνα, η Σύβριτος, η Φαλάννα, ο Φοίνιξ Λαμπένων, το Ψύχιον κ.ά. Οι περισσότερες από αυτές ήταν αυτόνομες και είχαν κόψει δικά τους νομίσματα. Από τα λιμάνια Παντομάτριον, Αστάλη, Υδραμία, Φοίνιξ διεξαγόταν το εμπόριο. Έντονη θρησκευτικότητα χαρακτηρίζει τους κατοίκους. Σε πολλά σημεία χτίζονται ναοί: στην Αξό της Αφροδίτης Ασάρτης, στην Ελεύθερνα του Απόλλωνα και της Άρτεμης, στη Βιράν Επισκοπή της Άρτεμης Δικτύνης, στο Τριπόδω της Δήμητρας. Ο χάλκινος γίγαντας Τάλως λατρεύεται επίσης στην περιοχή. Η λατρεία στα σπήλαια συνεχίζεται. Το Ίδαίο Άντρο, όπου κατά τη μυθολογία ανατράφηκε ο Κρηταγενής Δίας, εξακολουθεί να διατηρεί την αίγλη του και είναι το σπουδαιότερο θρησκευτικό κέντρο της περιοχής, αλλά και της Κρήτης ολόκληρης. Ο Ερμής λατρεύεται στα σπήλαια Πατσού και Μελιδονίου και ο Παν στο σπήλαιο Φανταξοσηλιάρα, στον Πρίνο Μυλοποτάμου.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση δεν επέφερε σοβαρές μεταβολές. Σύντομα οι πόλεις ξαναβρήκαν τον κανονικό ρυθμό ζωής, χτίστηκαν μάλιστα και νέες, όπως η Σουλία στην Αγία Γαλήνη, η Πάνορμος στον Μυλοπόταμο και ο Λάμων στον Άγιο Βασίλειο. Από τις πιο ακμάζουσες φαίνεται ότι ήταν η Λάππα, στην οποία μάλιστα οι Ρωμαίοι ίδρυσαν νομισματοκοπείο.

Η προσέλευση της περιοχής στον χριστιανισμό γίνεται περίπου τον 4ο αι. μ.Χ. Η Σύβριτος, που ήταν έδρα επισκόπου, αναφέρεται στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο του 451 μ.Χ. Έκτοτε η περιοχή ακολουθεί την τύχη της υπόλοιπης Κρήτης. Το 824 μ.Χ. κυριεύεται από τους Σαρακηνούς. Ορισμένα τοπωνύμια θυμίζουν την αραβική κατοχή, όπως το Ατσιπάδες και πιθανόν το Ατσιπόπουλο. Οι κάτοικοι κατά την περίοδο αυτή υποφέρουν τα πάνδεινα. Το 961 μ.Χ. όμως ελευθερώνεται ο τόπος από τον Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος εγκαθιστά εδώ τις βυζαντινές οικογένειες των Χορτατζών, των Καράτων, των Φωκάδων (Καλλέργηδων). Χτίζονται πολλές εκκλησίες με τοιχογραφίες συνήθως. Στο Χρωμοναστήρι σώζεται κατάγραφος ναός του Αγίου Ευτυχίου του ενδέκατου αιώνα, ο αρχαιότερος στην Κρήτη.

Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Ενετούς μοιράζεται το νησί σε 6 σεξτέρια. Τα δύο από αυτά περιλαμβάνουν τη σημερινή περιοχή του νομού Ρεθύμνου. Μετά τον 14ο αι. άλλαξε η διοικητική διαίρεση της Κρήτης, χωρίστηκε σε 4 διοικητικές περιφέρειες (τερπόριο). Το Ρέθυμνο αποτελούσε μία από αυτές, με πρωτεύουσα την πόλη του Ρεθύμνου –την άλλοτε Ρίθυμνα– όπου έμενε και ο ρετούρης (νομάρχης). Όταν οι Ενετοί εδραίωσαν την κυριαρχία τους και ησύχασε ο τόπος, δόθηκε σχετική ελευθερία, παρουσιάστηκε πνευματική άνθηση και το Ρέθυμνο έγινε σπουδαίο πνευματικό κέντρο. Εδώ υπήρχαν εκπαιδευτήρια στα οποία διδάσκονταν μαθηματικά, λογική, φιλοσοφία κ.ά. Η περιοχή συγκέντρωσε ό,τι καλύτερο σε πλούτο, ευγένεια και μάθηση είχε η Κρήτη.

Το 1646 το Ρέθυμνο υποκύπτει στους Τούρκους. Η τουρκοκρατία υπήρξε η πιο σκοτεινή περίοδος της περιοχής, όπως και ολόκληρης της Κρήτης. Στην Επανάσταση του 1821 οι Ρεθύμνιοι συμμετέχουν ενεργά, αλλά και πληρώνουν βαρύ φόρο αίματος. Τον 1824 ο Χουσεΐν Μπέης βάζει φωτιά στο σπήλαιο του Μελιδονίου και πεθαίνουν από ασφυξία 340 γυναικόπαιδα και 30 οπλοφόροι, που είχαν καταφύγει εκεί και αρνούσαν να παραδοθούν. Τον 1866 γίνεται τον ολοκαύτωμα του Αρκαδίου και συντελεί να ανοίξουν οι κλειστές πύλες της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Τον Κρητικό Ζήτημα μπαίνει στον δρόμο που οδηγεί στη λύση του. Το 1898 ελευθερώνεται το Ρέθυμνο μαζί με την υπόλοιπη Κρήτη, η οποία τον 1913 ενώνεται με την Ελλάδα.

Τα μνημεία –αρχαία, βυζαντινά, ενετικά, τούρκικα– αφθονούν σε όλη την έκταση του νομού. Στην Ελεύθερνα σώζονται γέφυρες ελληνικής περιόδου, οι οποίες αντί τόξων έχουν γωνίες με τον άνοιγμα προς τα κάτω. Στην Αξό υπάρχουν λείψανα κυκλώπειου τείχους. Στο Βιζάρι Αμαρίου αποκαλύφθηκε μία σπουδαία παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική, η οποία υπήρξε κέντρο λατρείας, με πολυάριθμο ιερατείο, καθεδρικός ναός της Επισκοπής Συβρίτου. Κατάγραφες βυζαντινές εκκλησίες του 11ου αι. και εξής υπάρχουν στα Ακούμια, στην Αγία Παρασκευή, στο Γερακάρι, στον Θρόνο, στο Μοναστηράκι, στον Μύρθιο, στα Ρούσπικα, στο Σπήλι και στο Χρωμοναστήρι. Αλλά και τα μοναστήρια είναι πολλά και σημαντικά. Τα πιο ονομαστά είναι: του Αρκαδίου, του Πρέβελη, των Ασωμάτων, του Αρσανίου, του Διοσκουρίου, του Βοσάκου, του Μπαλιού, των Μυριοκεφάλων, των Ρουστίκων.

Περισσότερο έντονη είναι η παρουσία των ενεπικών μνημείων. Η πρωτεύουσα του νομού –και ιδιαίτερα η παλιά πόλη– μπορεί να χαρακτηριστεί μεσαιωνικό, μνημειακό μουσείο. Αλλά και η υπόλοιπη περιοχή του νομού: στον Κοξαρέ υπάρχει ερειπωμένη ενεπική βίλα, στο Μονοπάρι ενεπικό φρούριο (υπολείμματα), στην Αμνάτο ενεπικό αρχονπικό με την επιγραφή: «αρχή σοφίας φόβος Κυρίου», στα Σκουλούφια πύργος, στο Πάνορμο και στον Άγιο Μάμα υπολείμματα φρουρίων.

Η περίοδος της τουρκοκρατίας έχει να παρουσιάσει τα τζαμιά με τα λουτρά και τους επιβληπικούς μιναρέδες τους στην πόλη του Ρεθύμνου και ένα πύργο στο χωριό Ακούμια.